Jog és irodalom keresztútjain

Iustitia meghallgat – Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018

A Bodnár Krisztina és Fekete Balázs által szerkesztett tanulmánykötet célja a jog és az irodalom kapcsolódási pontjainak, valamint a két terület egymásba fonódását meghatározó okok feltárása. E feladatot olyan átfogó igénnyel sikerül teljesítenie, hogy a két – önmagában véve radikálisan különböző – kulturális diskurzus valamennyi lényeges kapcsolódási pontját felvázolja, és elemzi is azokat. E döntő pontok valójában az emberi lény társadalmi és személyes egzisztenciájának lehetőségfeltételeit és határait kirajzoló dilemmák, melyekre nem lehetséges végérvényes és egységes válaszokat adni. A kötet írásai a jog és az irodalom egymásra hatását az ókori Róma költőitől és íróitól kezdve – itt kell megemlíteni Nemes Szilvia tanulmányát, amely Petronius *Satyricon*ja alapján mutatja be az érett császárkor római jogrendszere és az erre épülő társadalmi berendezkedés belső aránytalanságait – a XIX. és XX. században át egészen a kortárs szerzők műveiig követik végig a mindenkori társadalom normarendszerébe ágyazott egyén önmegértési törekvéseinek irodalmi megfogalmazásait az adott korban érvényes jogi szabályokra vonatkoztatva. Ennek megfelelően szolgálhat az alábbi idézet a teljes kötet mottójaként: „A jog – mint szisztematikus szabályösszesség – pusztán megfigyelhető jelenségekből akkor válik a minket körülvevő valósággá, ha a hozzáfűzött narratívák kontextusán keresztül értelmezzük."[1]

Kiss Kornélia *Bűn és bűnhődés francia módra* című tanulmányának központi gondolata az ember bűnösségének problémája az individuum és a társadalom viszonyrendszere tükrében. A legfőbb kérdés arra irányul, hogy léteznek-e megfelelő kritériumok a bűn és a bűnösség megállapítására. Szakadék húzódik a hivatalosan elfogadott társadalmi normák – és az ezeket érvényesítő jogrend – által szentesített törvények és az egyén saját belső normarendszere és erre épülő identitása között.

A dolgozat Camus-értelmezése több szempontból is köthető József Attila *A bűn* című versének központi problematikájához: Miért van az egyénnek bűne, ha valójában nincsen, és miért nem ragadható meg a bűn a maga konkrét formájában, ha a bűntudat, illetve a „magát-bűnösnek-érzés" attitűdje folytonosan jelen van a tudatában? Ez az emberi létmód mélyrétegeibe hatoló filozófiai kérdés a kötet több írásában is felbukkan, azonban legbehatóbban a bűn, a büntetés és a bűnhődés kapcsolatát Camus *Az idegen* című regényében elemző tanulmány foglalkozik vele. Fontos közös mozzanat József Attilánál és Camus-nél, hogy az individuum az őt körülvevő idegen és ellenséges társadalmi közegben meg tudja őrizni személyiségének integritását. A két szerző szemléletmódja annyiban különbözik, hogy József Attila szubjektuma kevésbé marad egyedül az „eredendő bűnös-léttel történő szembenézéskor". Ezt példázza a vers befejező sora is: „[…] ki él, segít nekem."[2]

1 Bodnár Kriszta, Fekete Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből.* Budapest, 2018, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 34.

2 József Attila: *József Attila összes versei.* Budapest, 1980, Szépirodalmi könyvkiadó, 383.

A tanulmányt egységbe szervező gondolatmenet Camus *Az idegen* című regényében a büntető igazságszolgáltatás és az egyéni szabadság egymásra hatására fókuszál. Az elsődleges kérdés az, hogy meddig terjednek a büntetőjog érvényességének határai. A camus-i narratíva egyik alapvetése az, hogy a szigorú és első pillantásra következetesnek és igazságosnak tűnő szabályokon alapuló polgári társadalom lényegileg magában hordozza azt a kritikus pontot, ahol a társadalom érdekeit legitim módon szolgálni hivatott igazságszolgáltatás működése igazságtalanságba fordul át: ez a pont az egyén személyes szabadságának – amely a modern jogállam keretei között természettől fogva elidegeníthetetlen jogként illeti meg – az objektív társadalmi igazságszolgáltatás mechanizmusával való összeütközése. A társadalom „szentesített" többsége által megfogalmazott igazságosság vagy „kollektív jogszerűség" elve nem veszi figyelembe az individuális eltéréseket: minden egyes egyénre ugyanazokat az általános és egyre üresebbé váló normákat kényszeríti rá. *Az idegen* főhőse ennek a visszafordíthatatlan elidegenedési folyamatnak válik áldozatává, amelyben a bűn és a büntetés fogalmainak eredeti jelentése is eltorzulva fordul ki önmagából. Az egyén létét – melynek legfőbb értéke a személyesség és az egyszeriség – elpusztító igazságtalanság elsődleges oka az, hogy az említett normák és szabályok kiüresedtek, és a hatalom önkényes működésének eszközeivé váltak. Az absztrakt közösségként elgondolt társadalom érdekeit képviselő igazságszolgáltatás látszólag hibátlanul működik, mivel az ítélkezés során minden normát betart annak érdekében, hogy előmozdítsa tagjainak boldogságát és az élet kiszámíthatóságába vetett hitét. A látszólagos harmónia mögött ugyanakkor az alapvető emberi jogok terén – melyek az emberi lény *személy* voltának, etikai értelemben vett méltóságának alapkövei – mégis diszharmónia uralkodik. Ismét József Attilát idézve: „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol".[3] Az igazságszolgáltatás érzéketlen és közönyös hatalomként nyilvánul meg az egyénnel szemben, és ténylegesen nem létező, el nem követett bűnöket kér rajta számon. Ennek közvetlen következményeként megsemmisíti az egyéni szabadságot, megszünteti az önmegvalósítás lehetőségét, és az individuumot megfosztja az Isaiah Berlin-i értelemben vett pozitív szabadság átélésétől.

A társadalmi igazságosság eltorzulása és önmaga ellentétébe – igazságtalanságba – történő átfordulása képezi Matyasovszky-Németh Márton írásának gondolati magvát. A szerző Bertók László *Priusz* című művét a totalitárius jogrendszer és a személyes szabadság feloldhatatlan ellentéte felől közelíti meg, és a hatalomnak az egyéni szabadságjogokat semmibe vevő, az individuum „öncél-mivoltát" hatályon kívül helyező magatartását emeli ki. „A *Priusz*ban a jogi narratíva mellett egyszerre megjelenített áldozati narratíva […] jelenti a kapcsolódási pontot a mű és a narratív jogtudomány között, ugyanis a *Priusz*ban leírtakon keresztül erőteljesebben átérezhetjük azt a folyamatos bizonytalanságot, szorongást és félelmet, amelyet a hatalom a makroszintektől kezdve egészen a kisközösségekig és az egyénig közvetített."[4]

Molnár András tanulmányának – amely a klasszikus rémtörténeti szövegekben alkalmazott büntetőjogi narratívákról értekezik – fő tézise, hogy a jog elsődleges funkciója a társadalmi kohézió megteremtése: a társadalmi interakciók sokféleségében értelemadó a szerepe, mivel biztosítania kell az eltérő képességekkel, célokkal és attitűddel rendelkező egyének együttélését. Ily módon a társadalmi szerveződés méltányosságának lehetőségfeltételét jelenti. A rémtörténetek – köztük a tanulmányban taglalt Lovecraft elbeszé-

3 I. m. 363.

4 Bodnár Gyula – Fekete Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből,* 151.

lései – egy olyan fiktív univerzumot – alternatív valóságmodellt – teremtenek, amely az egyén számára idegenként, kiismerhetetlenként, és ebből következően ellenségesként jelenik meg. Az individuum és a valóság harmonikus viszonya megtörik, és a világ megértésére irányuló bevett módszerek és eszközök kudarcot vallanak. Molnár szerint az értelemkeresés nem csupán a valóság átfogó rendszerezésére törekvő tudomány, hanem az emberi „világ" alappilléreit kijelölő jog esetében is falba ütközik. A Lovecraft-novellákban ábrázolt jogi problémák kontextusában a megértés és az értelmezés korlátai a büntetőjogi normák elbizonytalanodásában, illetve megkérdőjeleződésében mutatkoznak meg. Ennek elsődleges oka a jog, illetve a jogi normák referencialitásának kiüresedése, illetve eltűnése. A hagyományos ember- és világképhez igazodó jogi rendszer nem alkalmas arra, hogy megfelelően leírja az újszerű elvek szerint konstituálódó valóságot – beleértve az ember szubjektív szféráját is. Ezt példázza a test–lélek klasszikus karteziánus dualizmusának hatályon kívül helyeződése a bűntett körülményeit tisztázó és a bűnös felett ítélkező büntetőeljárás során.

Filó Mihály az elfojtás és a bűn, illetve a büntetés büntetőjogi szempontjainak összefüggéseit vizsgálja a Kafka életművében megformált apamotívum tükrében. A szerző fontos hangsúlyt helyez a büntetőjog és a pszichoanalitikus mélylélektan kapcsolatára. E szemléletváltás legfőbb eredménye a büntetőjogi gondolkodás fókuszának áthelyeződése a tettről a tettesre. Ennek kapcsán válik fontossá az a pszichikai állapot, amely a tettest a bűnelkövetés idején jellemzi. A büntetőjog eljárásmódja így közvetlen kapcsolatba kerül a tettes lelki-személyiségbeli problémáinak feloldását célzó terápiás módszerekkel. „A büntető igazságszolgáltatást a pszichiátriai kórházak mintájára kívánták átalakítani, ahol elkülönül a társadalomra veszélyes elkövető felismerése (diagnózis) és lélekgyógyászati eszközökkel történő kezelése (terápia)."[5]

A szerző tézisként fogalmazza meg, hogy a személyiség freudi elmélete és a jogi gondolkodásmód szoros korrelációban áll egymással. „Maga a személyiség struktúráját leíró ún. topografikus modell is instanciákból áll."[6] *Az ítélet* című Kafka-novellában a bűn és a büntetés egymáshoz való viszonya az Ödipusz-komplexus pszichoanalitikus értelmezésének fényében artikulálódik: „A büntetőtörvény célja, ahogy más törvényeké is, nem lehet más, mint a társadalom életfeltételeinek biztosítása. A büntetőjog célrendszerében nem, eszközeiben azonban karakterisztikusan eltér a többi jogágtól, ugyanis hivatását éppen büntetés kiszabása által tölti be. A bűncselekmények a társadalom életfeltételeinek olyan fokú veszélyeztetését jelentik, amelyet a jogalkotó már csak kriminális szankció kilátásba helyezésével küzdhet le. A veszélyeztetés súlyosságát a jogalkotó nem az egyes cselekmény konkrét, hanem az adott cselekményi kategória absztrakt veszélyességén méri. Minél értékesebb életfeltételekről van szó, annál súlyosabb lesz a büntetés. […] A kafkai büntető instancia, a legfőbb törvény azonban nem ismer arányosságot és nem ismer kegyelmet. A szorongást az okozza, hogy az apa által közvetített rend természete valójában nem megérthető, kizárólag a következményeivel szembesülhetünk."[7]

H. Szilágyi István tanulmánya – *Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia* – részben szintén Kafka művészetére reflektál, megközelítésmódja azonban átfogóbb, mivel a bűnösség problémáját az emberi lét egészének értelme felől közelíti meg: ily módon értelmezése magában foglalja az egzisztencia morális dimenzióját is. A kérdéskör ezen oldalának legfontosabb mozzanata a jogtudat hétköznapi

5 I. m. 80.

6 I. m. 81.

7 I. m. 82.

életben való megjelenése és alakulása egyéni és társadalmi szinten, amely a felvázolt esettanulmányok taglalásakor kerül előtérbe. Ennek kapcsán a vizsgálódás a moralitás és az immoralitás rendkívül problematikus és nehezen megragadható kapcsolatára fókuszál. A szerző különös hangsúlyt helyez a jog és a büntetőeljárás Kafka életművében tematizált abszurd működésmódjára, amely az individuumból kiinduló és a környező világra vonatkozó értelemkeresési törekvéseket és szándékokat eleve kudarcra ítéli. A jog rendjének – amely magától értetődően a világ egészének rendje is – abszurditása a látszólag jelentéktelen és véletlenszerűnek tűnő események lefolyása „mögött" megbúvó kérlelhetetlen szükségszerűségben fejeződik ki. Ebben az esetben a törvénynek való megfelelés és az általa előírt szabályok betartása nem az egyén tisztánlátásához vezet, és a cselekedetek ebből eredő észszerűségén alapuló személyes szabadság állapotát hívja életre, hanem ezzel ellentétes módon a kiúttalanság és a hiábavalóság élménye révén a „világban-való-lét" egységének széthullását és a személy megsemmisülését okozza. Az abszurditás forrása az értelemkeresés végsőkig vitt vágya és az ezzel szembeszegülő értelmetlenség megszüntethetetlen dichotómiája.

Schweitzer Gábor írása – *Töprengések Fejes Endre* Rozsdatemető *című regényéről* – a bűn, a büntetés és a bűnhődés lehetőségének feltételeit a nagyvárosi társadalom perifériáján lebegő, onnan kitörni csak átmenetileg képes individuumok életének meghatározó szituációit és krízishelyzeteit (munkavállalás, családalapítás, egzisztenciális felelősség), a mindennapi társas kapcsolatok és kommunikáció során követendő etikai normák tükrében ábrázolja. A regény tragikus végkifejlete – a főszereplő, Hábetler János irracionális és pusztító tette – tükrében a szándékosság (szándékos emberölés) problémáját a bűntett etikai számonkérhetőségének kérdésével kapcsolja össze. „Az eset körülményei és az elkövetési mód nem utal arra, hogy Jani cselekménye szándékos emberölésre, különösen nem előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésre, azaz […] gyilkosságra irányult volna.[8] […] A bűncselekmény leírása alapján tehát ifjabb Hábetler Jánosnak alighanem erős felindulásban elkövetett halált okozó súlyos testi sértés bűntette miatt kellett volna felelnie a bíróság előtt. […] A halált okozó súlyos testi sértést a büntetőjog olyan praeterintencionális – szándékon túli eredményű – bűncselekménynek tekinti, amelynek esetében az elkövető a szándékon túli eredményért tartozik felelősséggel."[9]

A kötet a magyar társadalom visszásságait, aránytalan és ellentmondásos rétegződését, illetve az egyes társadalmi csoportok kilátástalan helyzetét szinte példázatszerűen bemutató *Rozsdatemető* büntetőjogi szempontú elemzése mellett a problémára a világirodalomból is szolgáltat példát. Lukács Nikolett dolgozata a társadalmi szempontból nehéz helyzetben levő, kiszolgáltatott individuum és az igazságszolgáltatás – amely leggyakrabban az igazságtalanság első számú letéteményese – kölcsönhatásáról folytat diszkussziót Charles Dickens műveire támaszkodva. E kontextusban a kiszolgáltatottság szintén kulcsfogalomként jelenik meg, és összekapcsolódik a személyes létezés erkölcsi értékességének megőrzésére irányuló törekvésekkel. „A moralitás és az erkölcs nagyon fontos volt [Dickens] számára, bár meg kell állapítanunk, hogy művei szomorú lenyomatai annak, hogy az erkölcs, a moralitás és a jog nem mindig, sőt talán a legritkább esetben van jelen egyszerre egy konkrét jogi probléma megoldása során."[10]

A kötet tartalmi és tematikus gazdagsága mellett – ami a szakmabelieken kívül egy szélesebb olvasóközönség számára is érdekes – a benne szereplő írások problé-

8 I. m. 157.

9 I. m. 158.

10 I. m. 70.

maérzékenysége adja a könyv legnagyobb erényét: végleges és megnyugtató válaszok helyett mindig újabb töprengésre készteti olvasóját. A gondolkodó ember számára újra és újra kikerülhetetlenül felmerül az a *par excellence* filozófiai kérdés, hogy az irodalmi diskurzus hogyan képes reflektálni a társadalom különböző csoportjai között jogi értelemben jelen levő igazságosság és igazságtalanság viszonyára. Továbbá hogy lehetséges-e a „nemzetként" felfogott társadalmi közösség számára univerzális értelemben iránymutató és feltétel nélküli normatív erővel bíró jogi szabályokat kijelölni. Egyáltalán beszélhetünk-e tulajdonképpeni értelemben nemzetről mint a közösségnek átfogó keretet kijelölő kulturális egységről a globalizált tömegcivilizáció jelenében? E kérdéseknek nyomatékot ad az a tény, hogy a létező társadalom egyrészről kulturális és világnézeti szempontból erősen differenciált képet mutat, melyben a specifikus értelemben vett kultúra- és világnézetnélküliség is benne foglaltatik, másrészről kevés jel mutat arra, hogy a lényegi értékeket és normákat „nemzetek feletti" dimenzióban tételező globális világrend tartós és szilárd támpontokat tudna adni az egyénnek ahhoz, hogy a világban betöltött szerepét a jog és az igazságosság autentikus, „tiszta" fogalmai szerint értelmezhesse. Számos érv sorakoztatható fel azon társadalomfilozófiai tézis mellett, mely szerint a jelenbeli társadalmi struktúra egyáltalán nincs összhangban a „méltányosságként felfogott igazságosság" rawlsi eszméjével.

Tóth Gábor

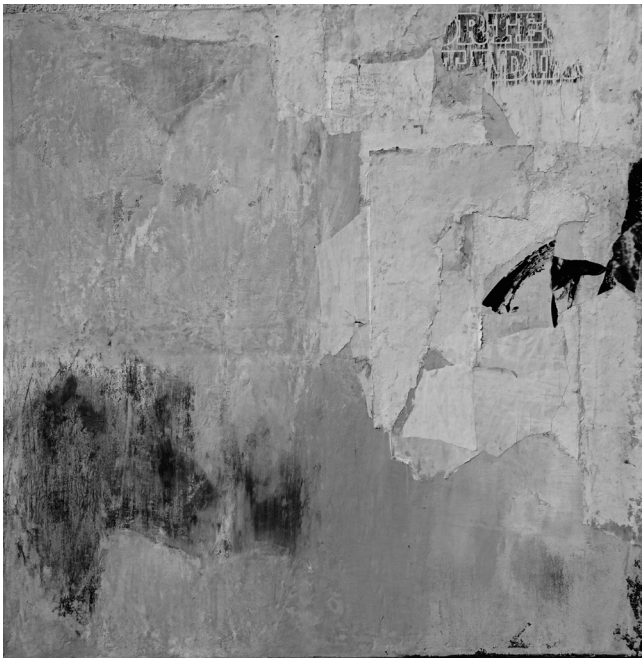

Mazalin Natália: Cím nélkül (vegyes technika, vászon, 100×100 cm, 2018)

TÓTH GÁBOR (1983) filozófiatörténész, eszmetörténész.